

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció tézisei

Pál Zoltán

Politikai döntéselőkészítés és valóságismeret a Kádár-korban.
Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (1966–1989)

Történelemtudományi Doktori Iskola. Vezető: Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár
Modernkori Magyarország Doktori Program. Vezető: Dr. Varga Zsuzsanna DSc,
egyetemi tanár

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Elnök: Dr. Izsák Lajos, professor emeritus

Felkért bírálók: Dr. Bartha Eszter, habilitált egyetemi docens

Dr. Csizmadia Ervin, egyetemi docens

Titkár: Dr. Sipos Balázs, habilitált egyetemi docens

Tagok: Dr. Simon István, főlevéltáros

Dr. Földes György, címzetes egyetemi tanár (póttag)

Dr. Takács Róbert, tudományos munkatárs (póttag)

Témavezető és tudományos fokozata:

Dr. Varga Zsuzsanna DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2018.

1. Témaválasztás

A disszertáció a szocialista Magyarország egyik sajátos kutatóműhelyével, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének (KB TTI) történetével, illetve a politikai döntések előkészítésében játszott szerepével foglalkozik. Az 1945 és 1990 közötti magyar történelemmel foglalkozó kutatások már részletesen vizsgálták a hazai társadalomtudományi élet szovjet mintájú átalakítását, és tudományos intézményeink 1956 utáni történetét, az ideológiai kötöttségek lazulására és a vele együtt járó szakszerűsödésre helyezve a hangsúlyt. Ám a hazai történetírás eddig keveset foglalkozott a tudományos kutatóműhelyek és a kommunista hatalmi szféra közti interakciókkal. A megjelent publikációk csak egy-egy tudós vagy intézmény és a politikusok konfliktusos/ellentmondásos viszonyát mutatták be, döntően állambiztonsági/jogtörténeti forrásokra támaszkodva. Ezzel szemben munkámban arra kerestem a választ, hogy miért látta szükségét a kádári vezetés annak, hogy létrehozza a KB TTI-t? Milyen elvárások fogalmazódtak meg az Intézettel szemben, és ezek időben hogyan változtak? Milyen sajátosságai voltak az intézeti kutatásoknak? A változó politikai széljárásban hogyan változott a mozgástér, s hogyan hatottak a kutatók a politikusokra? Ebben az interakcióban milyen szerepet játszottak a KB TTI igazgatói? Bár elsősorban maga a döntéselőkészítés érdekelt, vázlatosan arra is igyekeztem kitérni, hogy a kutatók által javasolt megoldásokat milyen mértékben sikerült a hatalmi szerveknek átültetni a gyakorlatba.

2. A disszertáció felépítése

Munkámat három nagyobb tematikus egységre osztottam. Az I. fejezetben igyekeztem bemutatni, hogy a modern társadalomtudományok és a politika között milyen kapcsolatok alakultak ki, mi az elméleti háttér a tudományos döntéselőkészítésnek? Emellett felvázoltam a magyarországi szocialista rendszer vezetői és a társadalomkutatók közti viszonyok alakulását, a pártállami rendszer néhány tudományos háttérintézményének és az MSZMP Központi Bizottsága alá tartozó intézmények (Párttörténeti Intézet, Politikai Főiskola) történetét. Ezt azért tartottam fontosnak, mert érzékeltetni kívántam azt az intézményi erőteret, amelyben a Társadalomtudományi Intézet is működött. A II. fejezetben ismertettem magának a Társadalomtudományi Intézetnek a történetét, a kutatási programokat, illetve az Intézet nemzetközi kapcsolatainak alakulását is. A III. fejezetben három konkrét kutatási program (munkásosztály-, ifjúság és szociáldemokrácia-kutatás) alapján próbáltam bemutatni a tudósok szerepét a döntéselőkészítési folyamatban.

3. A disszertáció forrásai

A Társadalomtudományi Intézet története – lévén, hogy az MSZMP egyik központi szervéről, kutatóhelyéről van szó – meglehetősen jól dokumentált. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének iratanyagát ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M szekciójában őrzik, a 904. fondon belül két csoportba rendezve. Az 1. csoporton belül az intézmény működését tükröző iratok találhatók, míg a 2. számúban a KB TTI kutatásaival kapcsolatos dokumentumokat tárolják. A 904. fond képezte kutatásaim fő forrásbázisát. Felhasználtam még az Országos Levéltárban található anyagok közül az MSZMP KB Titkársága és Politikai Bizottsága, valamint a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága, Agitációs és Propaganda Osztálya, tovább a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya által létrehozott dokumentumokat is.

Budapest Főváros Levéltárában is találhatóak a Társadalomtudományi Intézettel kapcsolatos iratok, hiszen a fővárosi pártszervek gyakran igen szoros kapcsolatban álltak az MSZMP különböző, helyileg Budapesten található intézményeivel. Az MSZMP Budapesti Bizottsága pártértekezletének, pártbizottsági és végrehajtó bizottsági üléseinek jegyzőkönyvi anyagát tudtam felhasználni kutatásaimhoz. Néhány megyei archívum (Magyar Nemzeti Levéltár Heves és Nógrád Megyei Levéltára) gyűjteményében is találtam fontos forrásokat munkámhoz. A korszak társadalomtudományi közéletének, a tudománypolitikai háttérnek megértéséhez rendkívül hasznosnak bizonyultak az ún. Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság Országos Levéltárban őrzött iratai. Az egyes kutatók életútjáról, karrierépítéséről, valamint a KB TTI-ben töltött évekről az MTA Levéltárának forrásai, továbbá az egykori munkatársakkal készített interjúim szolgáltatottak információkat.

4. A disszertáció eredményei

Írásomban igyekeztem makroszinten bemutatni azt a döntéselőkészítési struktúrát, amelyben a pártállami vezetés elhelyezte a Társadalomtudományi Intézetet. Írásomban három intézeti programot vizsgáltam meg részletesebben, a munkásosztály helyzetével, az ifjúsággal és a szociáldemokráciával kapcsolatos vizsgálatokat. A tudósok által feltárt eredmények hasznosítása különböző mértékű volt, s ezt befolyásolták az egyes kutatások időpontjai is. A munkásosztályról szóló adatfelvételek ideje az új gazdasági mechanizmus időszaka (1968–1972), amikor a reformer gondolkodás jelentős teret nyert mind a tudományos szerzők, mind a politikusok körében. Ebben a helyzetben kedvezőbb feltételei voltak annak, hogy a

szociológusok javaslatai eljussanak a döntéshozókhoz, a munkássággal kapcsolatos megállapításaikra valóban igényt tartottak a pártközpontban. Az egy évtizeddel későbbi ifjúságkutatások kapcsán azonban már jóval kevesebb javaslat jutott át a pártközpont hatalmi szűrőin a felső pártvezetéshez. Ennek elsődleges oka az volt, hogy – bár maga a pártapparátus egésze a hetvenes-nyolcvanas években a korábbi időszakhoz képest jelentősen szakosodott – az uralmi rend felső rétege nem tudott jelentősen kicserélődni. Az egyre idősebb kommunista politikusok mereven ragaszkodtak a rezsim ideológiai tételeihez. Az idősebb vezetők egy része nem tudta, s talán nem is akarta igazán megérteni a társadalomkutatókat. Ha el is jutottak hozzájuk a problémák, bizonyos elvek (az ipari-városi munkásság, a hagyományos gyáripár védelme, az életszínvonal növelése, az egypártrendszer, a Szovjetunió szövetségi rendszeréhez való tartozás) megkérdőjelezhetetlenek voltak, s ez alapvetően befolyásolta a döntéshozók munkáját. A szociáldemokráciával kapcsolatos kutatások viszont érezhetően hatottak a nyolcvanas években felemelkedő reformer, fiatalabb pártvezetőkre, akik a KB TTI kutatásait feltudták használni ahhoz, hogy jobban megismerhessék a nyugat-európai baloldali mozgalmak eszméit, politikusait. Ennek az igazi előnyeit azonban már csak a szocializmus bukása után, az 1990-es években tudták igazán kiaknázni.

A Társadalomtudományi Intézet rengeteg javaslatot, elemzést gyártott a pártvezetőknek, akik azokat sokszor nem fogadták el, mert politikai-ideológiai megkötöttségeik akadályozták őket ebben. Azok a nyitottabb, a társadalomkutatókkal rendszeresen konzultáló politikusok (Huszár István, Nyers Rezső, Fehér Lajos, Fock Jenő, Pozsgay Imre stb.) viszont vagy túl rövid ideig voltak igazán befolyásos pozícióban, vagy ha ott voltak is, az aktuális kül- és belpolitikai feltételek nem kedveztek nekik. Kivételnek talán csak az új gazdasági mechanizmus előkészítésének időszakát tekinthetjük, amikor magát Kádár Jánost is sikerült meggyőzni a reform helyességéről. Ekkor úgy tűnt, hogy a politikusok képesek jól együttműködni a társadalomtudósokkal. A „konzervatív félfordulatnak” nevezett időszak (1972–1978) alatt azonban ismét jelentősen korlátozták a kutatásokat, ekkor ismét eltávolodott egymástól a politikai és a tudományos szféra. Csak a szocialista rezsim fennállásának utolsó éveiben nőtt meg igazán a társadalomtudósok presztízse a pártállami vezetők körében, ekkor nagy számban hívták őket segítségül a válság kezelésére. Ekkor azonban már késő volt, általában a tudósok 1988-tól már nem a rendszer reformálásáért, hanem megváltoztatásáért dolgoztak.

A pártállam vezetői eredetileg a Társadalomtudományi Intézettel kívánták megtörni a magyar szociológiai életben vezető szerepet játszó MTA Szociológiai Kutatóintézet monopóliumát. A Központi Bizottság alá tartozó új kutatóhellyel egy „rendszerhű,” az MSZMP politikája iránt elkötelezett tudósgárdát kívántak itt foglalkoztatni. Ez a próbálkozás kudarcot vallott, sőt, néhány év alatt a szocialista rendszerrel szembeni kritikai értelmiségi attitűd bontakozott ki az Intézetben, amely az évek során egyre erőteljesebb lett. A KB TTI tevékenységével ezzel együtt korlátozottan ugyan, de segítette is a párt munkáját, a szociológia és a politológia népszerűsítésével és művelésével pedig – áttételesen – gyengítette a diktatórikus rendszert, azáltal, hogy a belső politikai feltételek reformjának elősegítésével – közvetetten – hozzájárult egyfajta „nyugatosodáshoz.”

A kutatás igazolta, hogy a Társadalomtudományi Intézet volt az egyetlen olyan KB-intézmény a szocialista Magyarországon, amely tökéletesen beleilleszkedett a Kádár-kori reformműhelyek sorába. Úgy tűnik, hogy az Intézet volt az egyik legfontosabb, legelismertebb reform kutatóhely, köszönhetően kiváló infrastrukturális adottságainak (jól összeválogatott kutatói gárda, jó fizetés, korszerű nemzetközi szakirodalommal bőségesen ellátott könyvtár, nyugati kapcsolatépítési lehetőségek stb.) és szellemi szabadságának (intézetben belüli szabad vitaszellem, pártintézmény révén minimális hatósági kontroll, szamizdat olvasási lehetőség stb.). Továbbá azért is vált az intézmény megkerülhetetlenné a hazai ellenzékiek, értelmiségiek számára, mert a szociológia a hetvenes évektől (többek között a „konzervatív félfordulat” miatt is) sokat veszített korábbi népszerűségéből, kritikai attitűdjét a nyolcvanas évekre átvette a közgazdaságtan és a politológia. A magyar ellenzéki diskurzust az 1980-as évtizedben ez a két tudomány határozta meg (illetve részben a jogászok fogalmai), s a KB TTI, mint interdiszciplináris kutatóhely, a politikatudomány egyik bázisaként ezért is válhatott a rendszerváltás egyik szellemi előkészítőjévé. (Az az 1989 utáni, a közbeszédben és a sajtóban időnként feltűnő állítás, hogy t. i. magát a rendszerváltást is a Társadalomtudományi Intézetben „tervezték meg,” forrásokkal nem igazolható. A téves feltételezés az 1990-es évek pártpolitikai harcai alatt, valószínűleg aktuálpolitikai érdekek miatt született meg.)

A többi reform-támogató tudományos intézményhez hasonlóan a KB TTI is azért tudott viszonylag szabad, jó kutatási feltételeket teremteni a munkatársainak, mert a mindenkor i igazgatók biztosítani tudták az Intézet relatív autonómiájának fenntartását. Ha nem sértették meg nyíltan az ideológiai tabukat, a KB TTI – és a többi reformműhely – munkatársai képesek voltak nagyjából nyugodtan dolgozni (igaz, írásaik cenzúrázását sokszor

így is kénytelenek voltak eltűnni, még az 1980-as években is). Bár a KB Társadalomtudományi Intézetében is volt arra példa, hogy egy munkatársat (Csákó Mihályt) el kellett bocsátania a vezetésnek „ellenzéki” tevékenysége miatt, de még így is maradtak ott olyan tudósok, akik a konzervatív MSZMP-politikusok szemében legalábbis gyanúsak voltak. Hogy nekik nem kellett munkahelyet váltaniuk, abban kétségkívül szerepet játszottak a főigazgatók (Lakos Sándor, Huszár István, Aczél György) is. Lakos óvatosan, taktikusan válogatta ki a munkatársi gárdáját, igen alaposan ellenőrizte beosztottjai publikációit, hogy még véletlenül se kelthesse fel a pártközpont türelmetlenebb vezetőinek a figyelmét. Huszár István, aki már a KSH vezetőjeként tapasztalatokat szerzett arról, hogyan kell sikeresen menedzselni egy reformműhelyt, olyan kapcsolati hálóval rendelkezett, hogy azzal könnyedén megóvhatta alkalmazottait. Mindez fokozottan elmondható Aczél Györgyről is, aki akkor irányította a KB TTI-t, amikor a legfelsőbb politikai vezetés már egyre kevésbé akart (és egyre kevésbé tudott) beleszólni egy-egy tudományos műhely életébe. Hozzá kell ehhez tenni azt is, hogy egy pártintézménybeli státus már *önmagában* is bizonyos fajta védelmet jelentett az ott dolgozóknak a hatóságok zaklatásaival szemben.

A Társadalomtudományi Intézet előremutató, mai napig elismerésre méltó tudományos kutatások sorát folytatta le. Tudománytörténeti szempontból tehát kétségtelen, hogy a Társadalomtudományi Intézet volt az MSZMP KB tudományos intézményei közül a legértékesebb. Több olyan jelentős nyugati tudós gondolatait közvetítette Magyarországra, akiknek a művei nem, vagy csak cenzúrázva, rövidítve jelenhettek meg magyarul. Emellett a KB TTI egyik sajátossága volt a több visszaemlékezésben is megjelenő interdiszciplináris jelleg, mely sok kutatót segített hozzá kiváló tudományos teljesítményhez. Az interdiszciplinaritás azért is figyelemre méltó, mert a KB Társadalomtudományi Intézete fennállása alatt végig megőrizte ilyen szempontból heterogén jellegét, annak ellenére, hogy a magyar tudományos életet 1989 előtt egyáltalán nem jellemezte a szaktudományok határait túllépő kooperáció. Az Intézet interdiszciplináris műhelyéből valódi szociológiai eredmények, értékes elemzések kerültek ki a jól összeválogatott, remekül képzett szakember-gárda kezei közül. Nem egy írásukra a mai napig hivatkoznak a kutatók. Rengeteg ma is aktív tudóst indított el pályáján, közülük nem egy mai napig jelen van a tudományos életben. Ezeknek a kutatóknak az Intézet tapasztalatot, kibontakozási és publikációs lehetőséget, s nem utolsósorban nemzetközi kapcsolatokat adott. Sokan közülük úttörő szerepet játszottak egy új tudomány, a politológia megjelenésében és meggyökereztetésében. Mindez – összehasonlítva a többi szocialista ország hasonló profilú kutatóhelyeivel – jelentős eredménynek tekinthető.

5. A disszertáció témakörében megjelent publikációk:

A vonakodó ügynök. „Békés Gáspár” jelentései az MTA Történettudományi Intézetéről. In: *Tempus adest. Tanulmányok az Eötvös Collegium 30 éve alapított Történész Műhelye tiszteletére*. Szerkesztették: KOVÁCS Dóra és SZABÓ Melinda. Budapest, Mika Sándor Egyesület, 2015. 103–120.

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Intézmény történeti vázlat. In: *Index. Válogatott tanulmányok a Mika Sándor Emlékölsröl*. Szerkesztette: SIMONKAY Márton. Budapest, Mika Sándor Egyesület, 2016. 221–241.

Magyarázni a mechanizmust. Az 1968-as magyarországi reformpropagandája. In: *Nézőpontok. Tanulmányok*. Főszerkesztő: ERDŐDY Gábor. Szerkesztők: PETTINGER-SZALMA Vendel – SÓS János. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2016. 213–226.

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének külkapcsolatai. [Közlése folyamatban]